

ביקורת ספרים

השיח הפוליטי הנחוץ לדמוקרטיה

אודי מנור

הלל וורמן (2013). *אזרחות בין השורות: מבט ביקורתי על לימודי האזרחות בישראל*. תל אביב: רסלינג

אז מה היא פוליטיקה? באמצע ספרו העוסק במגבלות של הוראת מקצוע האזרחות במערכת החינוך הישראלית מציע הלל וורמן הגדרה מדויקת למדי. "מעצם טיבו", הוא כותב, "המושג פוליטיקה מסמן לפחות שלוש תופעות החוזרות בקביעות בחברות ובקבוצות אנושיות": ההתאגדות לצורך השגת מטרות; קיומן של מחלוקות עקרוניות בין חבריהן של אותן התאגדויות; מאבקי העוצמה הנגזרים ממחלוקות עקרוניות אלו (עמ' 145). טיבן של הגדרות קצרות ואלגנטיות שהן בגדר מועט המחזיק את המרובה, ובמקרה הזה בין היתר את הממד החינוכי של הפוליטיקה. ואמנם, המסר המרכזי בספרו של וורמן הוא שפוליטיקה, כל פוליטיקה, מחייבת סוג של חינוך פוליטי. ומכאן שפוליטיקה דמוקרטית מחייבת חינוך פוליטי-דמוקרטי, המוכר במקומותינו במילים "מקצוע האזרחות". מקצוע זה, לצדו של מקצוע התנ"ך, הוא אולי הטעון ביותר, גם אם לאחרונה הייתה לו עדנה (מסוימת). עצם הכוונה לעיין במצב של החינוך הפוליטי לאזרחות ישראלית ראוי לכל שבה, והספר שלפנינו אכן ראוי לשבחים רבים.

וורמן מצליח לעשות את מה שלכאורה הוא אולי בלתי אפשרי: גם להציג את הבעיה הישראלית מתוך הקשר היסטורי ופילוסופי רחב למדי (לעתים רחב מדי); גם להציע פרשנות עשירה לספר הלימוד העיקרי שכבר כ-15 שנה משמש את מערכת החינוך הישראלית, ולהראות שזהו ספר בעייתי מאוד, בלשון המעטה; גם להציע פתרונות שאפשר ליישם בכל כיתת לימוד בישראל בלי להשקיע שקל אחד (אם כי ללא ספק ראוי להשקיע בהכשרה טובה יותר של מורים לאזרחות ואף בכתיבת ספר לימוד טוב מזה הקיים); וגם להסתיר מהקורא את עמדותיו הפוליטיות הקונקרטיות, שכן לא קשה לזהות את עמדתו הדמוקרטית והפלורליסטית המובהקת. במילים אחרות, בעצם ביקורתו מבטא וורמן שאיפה

לשכלולו של השיח הפוליטי הנחוץ לדמוקרטיה, שאיפה המשקפת עמדה ערכית פרו-דמוקרטית ברורה. אין כאן שום סתירה, כמובן. הסתרת העמדות הפוליטיות הסובייקטיביות הקונקרטיות (למשל בשאלות של שלום, ביטחון, תקציב ותרבות) איננה סותרת הצגת עמדה פרו-דמוקרטית ערכית ומבוססת. אין זה עניין של מה בכך בימינו, ש"רוח הזמן" נעה בהם בין קוטב המציג את הדמוקרטיה כיבוא מערבי הזר ליהדות, כטענה רווחת בישראל, לבין קוטב של אובייקטיביות מדומה, יומרנית וריקה. דומה שההצלחה נובעת ישירות מהעובדה שנקודת המוצא של וורמן – שקרוב לוודאי שתהיה מקובלת על רוב המחנכים בישראל – היא שדמוקרטיה חזקה היא כזאת שבה רוב האזרחים מסוגלים לנווט את דרכם בסבך הסתירות הנלוות אליה, ובפרט בפוליטיקה המאפשרת אותה. זאת נקודת המוצא של וורמן בניתוח ספר הלימוד *להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית* ובהעלאת ההצעות המעשיות בסוף חיבורו. אותה נקודת מוצא עשויה לשמש חוקרים ומחנכים אחרים שירצו להרחיב במקומות שספרו של וורמן הותיר בהם לאקונות או שדן בהם בנושאים מסוימים באופן חלקי בלבד.

על הישגיו של הספר הנדון ואף על מגבלותיו ראוי לומר כמה מילים. הישג חשוב מאוד הוא בחשיפת הרובד הליברלי הסמוי המלווה את ספר הלימוד המשמש את רוב רובה של מערכת החינוך הישראלית. הטיה ליברלית זו מתממשת בנוגע לכל המושגים המרכזיים המשמשים את השיח האזרחי והפוליטי בישראל: מדינה, דמוקרטיה, יהדות, ציונות, אזרחות ועוד. כפי שמראה וורמן באופן משכנע למדי, הטיה זו בעייתית כשלעצמה, שכן היא סותרת את עקרונות החינוך הפלורליסטיים, שלפיהם על החניך – אזרח העתיד – להכיר מגוון של דרכים, שיטות ופרשנויות, לפני שהוא מגבש את עמדתו האישית או תוך כדי תהליך הגיבוש. אבל הטיה הזאת בעייתית עוד יותר, כי היא באה על חשבון תפיסות דמוקרטיות לגיטימיות ומשכנעות כשלעצמן של הדמוקרטיה: התפיסה השמרנית, התפיסה הפרוגרסיבית והתפיסה הרדיקלית. כל אחת מפרדיגמות דמוקרטיות אלו, בדיוק כמו זו הליברלית, מסוגלת להציע פרשנות קוהרנטית של המציאות ושל הערכים הדמוקרטיים על כל מורכבותם המדינית, הכלכלית, החברתית והתרבותית.

חסרונן ב*להיות אזרחים בישראל* בולט עוד יותר על רקע העובדה שמדובר בפרדיגמות מוכרות, שהרי הן – וליתר דיוק המאבק ביניהן – עיצבו את ההיסטוריה של כל החברות הדמוקרטיות במאתיים השנים האחרונות. נאמן

לדרכו הפלורליסטית-מדעית, וורמן מקפיד שלא להכריע איזו פרדיגמה עדיפה בכלל ואיזו עדיפה בפרט לישראל של ימינו. במקום זאת הוא שב ומדגיש כי דגש היתר על הפרדיגמה הליברלית, תוך כדי התעלמות מהפרדיגמות האחרות, פוגעת הן ביכולתו של אזרח העתיד להבין את העבר ואת ההווה, הן ביכולתו לתפקד כאזרח פוליטי בעתיד.

עניין זה דורש כמה דוגמאות. כידוע, הליברליזם רואה בתחום הכלכלי שדה מרכזי המבטא הן את ערכי החירות הדמוקרטיים, והן – לשיטתו – את המנוע ההופך את החברות הדמוקרטיות למשגשגות ולכן חזקות יותר, כולל בתחום הצבאי. לטענתו הצודקת של וורמן, מושג הקניין מוצג בספר הלימוד רק במובנו הקלאסי, כלומר כמושג נרדף לרכוש פרטי. וורמן מצטט את *להיות אזרחים בישראל* המסביר את מס ההכנסה כמכשיר הלוקח מהפרטים חלק מרכושם כדי לחלק אותו מחדש לפרטים אחרים חסרי רכוש. בספר הלימוד (עמ' 97) מוצג צעד זה על פי המסורת הליברית כ"התערבות [...] הפוגעת בחירות ובקניין של הפרטים". וורמן רואה בכך פרשנות ליברלית לוקה בחסר, שכן הוא אינה מציגה "משמעויות של קניין מסוג אחר כמו 'קניין ציבורי'" (עמ' 185).

אמת ויציב, אלא שדווקא דוגמה אקוטית זו, שמקבלת משנה חשיבות לאור המחאה הכלכלית-חברתית בקיץ 2011, מזמנת דיון פרדיגמטי חלופי במס ההכנסה או בזכות הקניין, וחבל שוורמן לא עושה זאת. שהרי מנקודת מבט פרוגרסיבית מס ההכנסה איננו בבחינת עונש, שכדעת שמרנים וליברלים פוגע בזכות הקניין המקודשת, אלא תנאי ליצירת עושר. כפי שהיטיבה להוכיח הכלכלנית מריאנה מצוקאטו,¹ שתחום מומחיותה הוא חדשנות, וכמוה אחרים,² המדינה היא

1 פרסומיה מפורטים באתר www.marianamazucato.com/home.
2 המעוניין להבין לאשורה את המציאות הכלכלית מוזמן לקרוא את הספרים והמאמרים הרשומים ברשימת המקורות. ספרו של יורם גבאי, לשעבר הממונה על הכנסות המדינה (גבאי, 2009) הנכלל ברשימה, מציג את הדברים בראייה מעברו השני של המתרגם. גבאי לא יכול היה לבחור כותרת משנה טובה יותר לספרו ("בין מראית עין למציאות כלכלית"), שכן הוא מגלה בלי כחל ושרק וללא כל בושא את צעדיהם האנטי-דמוקרטיים המפורשים של פקידי האוצר בקביעת סדר יום כלכלי למדינת ישראל: "ההכרעה ביחס לפתיחה המוחלטת של שוקי המוצרים, המט"ח וההון נפלה בהדרגה וללא דיון ציבורי מהותי ביחס להשלכותיה הכלכליות והחברתיות. הדרג המקצועי באוצר ובבנק ישראל הוביל את התהליך" (עמ' 93). קטע זה אמור להיות קטע חובה בלימודי האזרחות מכאן והלאה, לשם הבנת האופן שבו מתנהלת הכלכלה. הוא נכתב ופורסם לפני ארבע שנים ללא שום זעזוע נראה לעין בשיח הדמוקרטי בישראל. במקביל מומלץ לעיין בפרוטוקולים המלאים של ישיבות ועדת טרכטנברג (פרוטוקולים, 2013).

האחראית העיקרית ליצירת העושר, ולא המגזר הפרטי. במקום לצעוד בכיוון רעיוני כזה או בכיוונים דומים המראים כיצד פועלת למעשה הכלכלה הניאו-ליברלית בימינו, מציע וורמן להידרש לאריסטו. עם כל הכבוד לפילוסוף היווני החשוב הזה (שחי לפני ההמצאות ששינו את העולם ובהן הקיטור, החשמל ומערכת האשראי הדיגיטלית), סוגיית ההפרטה המלווה את הכלכלה הישראלית בדור האחרון תיהפך להיות נושא מרכזי לדיון ציבורי ופוליטי לאו דווקא אם התלמידים יקראו את החיבור *פוליטיקה* של אריסטו (2009) שאליו מפנה אותו וורמן (עמ' 185), אלא אם מוריהם ישמשו להם מורה נבוכים בג'ונגל הכלכלה הישראלית.

למרבה הצער, וורמן איננו מצליח לחרוג מ"שיח השחיתות" הרווח בדיון הכלכלי-פוליטי, ובכך הוא עצמו תורם להעמקת הפרדיגמה הליברלית. שהרי לשיטתם של ליברלים כלכליים, המשבר הכלכלי המלווה את העולם כולו בשנים האחרונות – שאין ויכוח למשל על חלקו בגל האלימות הנורא שפרץ במזרח התיכון לדוגמה (שהרי המשבר הביא בין השאר לעלייה מטאורית במחירי מוצרי היסוד) ולערעור מצבם של עשרות מיליוני אירופים – הוא תוצאה של שחיתות ורדיפת בצע כביכול, ולא חלילה של הנחות יסוד כלכליות מעוותות, שלא לומר חסרות שחר ושקריות. שיח השחיתות איננו מוליך לשום מקום, לא רק משום ששחיתות הייתה תמיד ותמיד תהיה ("ויש להילחם בה 'בכל הדרכים'"), אלא מכיוון שההתמקדות בה באה על חשבון עיון בעיקר – משנותיהם הכלכליות-פוליטיות של אישים שידועים בניקיון כפיהם ובצחות התנהלותם הציבורית: דוד בן-גוריון, מנחם בגין ואחרים. במילים אחרות, אם "שחיתות" היא הנושא האמור להטריד את מנוחתו של אזרח העתיד, הרי אם עומד לנגד עיניו פוליטיקאי נקי, אין צורך כביכול לבחון את דרכו הכלכלית, כי הוא "צנוע" ו"נקי כפיים".

אשר לפתרונות שמציע וורמן, גם כאן יש הישגים ולאקוונות. ההישג הוא כאמור במעשיות האלגנטיות שאיננה דורשת בשלב ראשון מאומה מלבד שינוי תפיסה – מהלך שהוא אמנם לא פשוט, אך בכל זאת אפשרי, שאחרת אין טעם בחינוך. בחלקו האחרון של הספר מציע וורמן שני מושגים שמישים: תבונה מעשית (פרוניסיס) ומודעות רטורית. תבונה מעשית פשוטה כמשמעה. זו תבונה כללית הנבנית על יסוד התבוננות מוקפדת בפרטי הפרטים של המעשים. בהקשר זה מציע וורמן "תפיסה ספירלית של למידה", הנשענת על "תיאוריות האינטגרטיביות" כהגדרתו (עמ' 256). "לפי הפרוניסיס" כותב וורמן, "היינו מצפים שלצד המידע הקונקרטי הרב ייחשף התלמיד הצעיר גם למושגים פוליטיים

מופשטים [...] ואלו ינחו אותו בפירוש האירועים הפוליטיים שעליהם יידרש להכריע או לגבש עמדה" (עמ' 257). וורמן צודק, אך לדעתי יש להוסיף על דבריו את המסקנה שהפרוניסיס מחייב לא רק אינטגרטיביות וספירליות אלא גם ממד עומק היסטורי, שממילא עולה בקנה אחד אתן. הדוגמאות שמביא וורמן – ספרו של בני מוריס על היווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים (מוריס, 1991) ואחרות – מלמדות שגם הוא סבור כך. עם זאת, התזה של וורמן נשענת לטעמי יתר על המידה על ההיסטוריה העתיקה ועל הוגים יוונים, שמציאות חייהם הייתה שונה בתכלית השינוי מציאות החיים בימינו. הממד ההיסטורי הנחוץ לפיתוחה של התבונה המעשית יכול לוותר על דוגמאות היסטוריות פיקטיביות ותלושות המופיעות מדי פעם בספר, כמו "ממלכת חדייב היהודית", "ממלכת חיימר", "נסיכות ואולי אף ממלכה זעירה בצרפת הפיאודלית בין השנים 768-900" (עמ' 130).

המושג השני שוורמן מציע הוא מודעות רטורית, קרי, הכושר להבחין מתי מסר מסוים אינו אלא רטוריקה ריקה. קשה לדעת אם בישראל שוכללה דרגת ה"ספינולוגיה" כפי שהגיעו כאן לידי שכלול שיטות ההשקיה ופריצות הדרך ברפואה ובהייטק, אך אין ספק שאמנות הסחרירים הישראלית מפותחת למדי. מבחינה זו, כל מה שכתב וורמן בשבח המאמץ ללמד את אזרח העתיד להציץ אל מאחורי הקלעים של הפטפטת הפוליטית בישראל – הן של עיתונאים הן של פוליטיקאים – ראוייה לכל שבח. בעיקר מזהיר אותנו וורמן, ההולך בעניין זה פעם אחר פעם בעקבות חוקר החינוך צבי לם, מפני רטוריקות פוליטיות המסתירות את הממד האידיאולוגי שלהן תחת איצטלה של מדעיות (עמ' 270). אלא שכאן עלולה ביקורתו המוצדקת בבסיסה של וורמן ליפול לבור שהיא עצמה כורה. מכיוון שהנטייה הרווחת היא להתייחס בחשדנות למושג אידיאולוגיה, ומאחר שאנו עוסקים כאן בחינוך הדור הבא של האזרחים והמדענים, ראוי לדעתי לחזק את האמון של דור העתיד בתהליך המדעי, שמאפשר להם בין השאר לגלוש באינטרנט ולקחת חלק ברשתות חברתיות. את הביקורת הפוסט-מודרניסטית, שבחלקה לפחות היא ריקה, תלושה ויומרנית, אפשר לחסוך מהם עד שיגיעו לשלב העיוני הבא שלהם: האקדמיה. כך או אחרת, על המורה לאזרחות לזכור להסביר לתלמידיו שלפחות בממד העקרוני שלו, מדע הוא מדע, גם אם נעשה בו שימוש חלקי לטובת הצגה כלשהי של בעיה פוליטית הדורשת פתרון. תמונה מעוותת איננה בהכרח בחזקת שקר, אך היא עשויה להיות פשוטו כמשמעו אמת חלקית. היותו של המדע, לפחות במישור העקרוני, מדע, היא טענה המוכיחה עצמה יום ביום בשלל תחומים – מבריאות עד חקלאות, מתחבורה עד תעופה, מתשתיות ועד יצירה.

דוגמאות לכך לא חסרות, ונסתפק באחת. "ישראל מתייבשת" היא רטוריקה שיש להפעיל עליה הן את המודעות הרטורית הן את התבונה המעשית. משרד האוצר הציג את הדברים כאילו הפתרון היחיד לבעיית המים בישראל הוא תאגוד המים, שמשמעותו היא למעשה הפרטה של השליטה על המים במדינה. בה בעת הוא קידם את ההפרטה של התפלת המים, בעוד חברת החשמל יכלה לעשות זאת בקלות יחסית ובזול (אלא שאז היה מתחזק מעמדה, ועקב כך מעמד ועד העובדים שלה – שתי תוצאות לוואי שלשם בלימתן שווה היה לאנשי משרד האוצר לבחור בחלופה הגרועה ביותר מבחינה כלכלית וסביבתית גם יחד). את מדיניותו קידם האוצר באמצעות טיעונים מדעיים, והדרך היחידה להראות את קוצר הראות של מדיניות זו היא באמצעות טיעונים מדעיים נוספים, שמהם תיגזר כאמור תבונה מעשית (כלומר הכרעה פוליטית) אחרת.

חזקה על וורמן שהוא יודע את כל זה, ורק קוצר היריעה של ספר משובח, שכראוי לסוגה שהוא משתייך אליה – ספרות עיון ביקורתית – חייב היה לכלול מרכיבים תיאורטיים רבים, גרם לכך שאלו באו בהכרח על חשבון דיון "פרוניסי" מעמיק ועשיר יותר בדוגמאות מעשיות. כל שנותר הוא לצפות לחיבור הבא, שיציג את הפוליטיקה הישראלית באמצעות צמד מושגים יעיל ומאיר עיניים, *priming* ו-*framing*, כלומר קביעת סדר עדיפות והצגת הבעיה בתוך הקשרה הנכון, כפי שמקובל במחקר המדעי. כי בסופו של דבר, מה שנדמה ככאוס המאפיין את הפוליטיקה הישראלית, הוא למעשה צירוף של שני תחומים מרכזיים המלווים את המפעל הציוני מאז 1878 ועד עצם היום הזה: השאלה של אופי החברה הנבנית כאן (כלכלה, חברה ותרבות) ושאלת יחסיה עם הסביבה (שלום, ביטחון ומדינאות). לא צריך להיות נביא כדי לטעון שאלה ימשיכו ללוות אותנו בעתיד הנראה לעין. ההכרעות הנדרשות מחייבות דורות של אזרחים בעלי תבונה מעשית, מודעות רטורית ומחויבות להבדל בין "טובת האזרחים" ו"רצון האזרחים" (עמ' 180). דור האזרחים הבא עסוק ממש עכשיו בין השאר בעיון באתגרים ובשאלות אלו. כך גם הדור הנוכחי של מוריו, המקבלים הכשרה במוסדות אקדמיים למיניהם, שוורמן הוא אחד הבולטים באחד מהם. ראוי שדור מורי האזרחות ההולך ומתגבש יצעד בנתיב שהציע להם וורמן – והציעו אחרים – למען שיפורה וחיזוקה של הדמוקרטיה בישראל.

רשימת מקורות

- אבריאלי, איתן (2013). על מה אנחנו מדברים כשאנחנו מדברים על חדשנות? *The Marker*, נובמבר, 13, גיליון 154, 8-10.
- אריסטו (2009). *פוליטיקה* (כרכים א', ב', ג'). תל-אביב: רסלינג.
- בן-יוסף, תמר (2008). *ברוכים הבאים לשוק החופשי*. מבשרת ציון: צבעונים.
- גבאי, יורם (2009). *כלכלה פוליטית: בין מראית עין כלכלית למציאות כלכלית*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לרנר, אבא (2011). *כלכלת התעסוקה*. תל-אביב: דרור לנפש.
- מוריס, בני (1991). *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*. תל-אביב: עם עובד.
- יונוס, מוחמד (2009). *עולם ללא עוני: היזמות העסקית שכובשת את העולם*. תל-אביב: אחוזת בית.
- פרוטוקולים (2013). הפרוטוקולים המלאים של ועדת טרכטנברג. נדלה מהאתר: www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3596267,00.html
- קרוגמן, פול (2009). *כלכלה בימי משבר – איך יוצאים מזה?* תל-אביב: ידיעות ספרים.
- רובינשטיין, אריאל (2009). *אגדות הכלכלה*. תל-אביב: כנרת-זמורה-ביתן.
- שטיגליץ, ג'וזף (2008). *לתקן את הגלובליזציה*. תל-אביב: אריה ניר.
- Mazzucato, Mariana (2011). *The entrepreneurial state*. GB: Demos. Derived from: www.demos.co.uk/files/Entrepreneurial_State_-_web.pdf

